

Annette Forsén

Tysk föreningsverksamhet i Stockholm före andra världskriget*

I början av 1900-talet existerade ett tjugotal tyska föreningar i Stockholm, av vilka de flesta hade sitt ursprung i tiden före sekelskiftet. Hurudan kulturell och politisk verksamhet bedrev då dessa föreningar i Stockholm samt hur påverkades de av de politiska förändringarna i Tyskland under mellankrigstiden?

Med tyska föreningar menas här sådana föreningar som grundats för att tjäna inkom den tyskspråkiga befolkningen. Begreppet tysk används här som benämning på tyskspråkiga personer med anknytning till Tyskland eller som adjektiv inom samma ramar. Definitionen utesluter därmed alla svensk-tyska, österrikiska eller schweitsiska föreningar. Tyska emigrantföreningar som grundades av asylsökande tyskar i Stockholm efter Hitlers maktövertagande 1933 kommer inte heller att beaktas här, eftersom de hade en helt annorlunda bakgrund och sammansättning än de övriga tyska föreningarna.¹ Observeras bör även att eftersom enbart ekonomiska föreningar är registreringskyldiga kan artikeln inte göra anspråk på att ge en fullständig förteckning över alla tyska föreningar.

En ingående forskning om de visserligen relativt små, men nog så aktiva tyska föreningarnas verksamhet eller om deras förhållande till nationalsocialismen på 1930-talet har inte hittills gjorts. Den enda forskaren som har tangerat det sistnämnda ämnet är Ingrid Bohn i sin undersökning av inställningen till nationalsocialismen inom St. Gertruds tyska församling i Stockholm.² Bohns frågeställning berör i första hand lojalitetskonflikter och identifikationsproblem. Andra stora frågor som Bohn behandlar är inställningen till det ”nya Tyskland” och ”den tyska nationella väckelsen”. Avhandlingen, som främst fokuserar sig på kyrkoherde Emil Ohly, behandlar emellertid ytterst litet församlingsmedlemmarna i sig eller det tyska samfund som församlingen verkade inom.

En orsak till det bedrövliga forskningsläget är att många tyska föreningar i Stockholm upphörde att existera efter andra världskriget och uppgifter om deras arkiv saknas. Det var vanligt att arkivhandlingar förvarades hemma hos styrelsemedlemmar och därmed har antagligen många viktiga källor gått förlorade. Handlingar från tiden 1933–1945 har även medvetet förstörts. De berörda föreningar som existerar än idag har visserligen sparat sina arkiv, men dessa är okatalogiserade och i detta skede inte tillgängliga för forskning.³

Det är inte heller lätt att finna källor som berör de tyska föreningarnas kontakter med det tyska nationalsocialistiska arbetarpartiet, NSDAP. Av NSDAP:s eget arkiv har endast fragmentariska delar bevarats, varav mycket litet berör Sverige. Mera information berörande den tyska föreningsverksamheten i allmänhet och NSDAP:s verksamhet i Stockholm i synnerhet går det däremot att finna bland den svenska säkerhetspolisens, det svenska utrikesdepartementets, det tyska utrikesministeriets samt NSDAP:s utlandsorganisations handlingar. De sistnämnda återfinns i den mån de är bevarade i *Bundesarchiv* i Berlin.

Av stor betydelse för informationen om de tyska föreningarna är några jubileumsskrifter om två av de större Stockholmsföreningarna.⁴ Upplysningar om föreningsammansamlingar, speciella festligheter och NSDAP:s inflytande på det tyska samfundet i Stockholm kan erhållas via de tidningar som St. Gertruds tyska församling och föreningen *Deutsche Kolonie* utgav; *Deutsches Gemeindeblatt* och *Der Deutsche in Schweden*. Ströinformation om tysk kulturell verksamhet i Sverige finns därtill i *Deutsches Auslandsinstituts* arkiv som bevaras i *Bundesarchiv* i Koblenz. *Deutsches Auslandsinstitut* samlade från och med 1919 information om tysk kulturell verksamhet utomlands. I organisationens arkiv återfinns främst föreningsstadgar och årsberättelser .

Historisk tillbakablick: Växande tysk nationalism och grundandet av tyska föreningar i Stockholm

Preussens utveckling till en ledande stat inom Europa under 1860-talet och uppkomsten av ett starkt tyskt kejsardöme i mitten av Europa 1871 förde med sig en växande nationalism inte enbart i det nybildade Tyskland utan även bland tyskar boende utomlands. Samtidigt ökade antalet utlandstyskar i och med den stora emigrationsvågen under slutet av 1800-talet. En del tyska emigranter, främst handelsmän, sökte sig även till Sverige där det sedan Hansatiden funnits en liten tyskspråkig befolkning som hade försvenskats och assimilerats efter några generationer. I Stockholm representerades de gamla tyska anorna av den tyska St. Gertruds församlingen från 1571. En förordning från 1841 garanterade att alla i Stockholm boende personer av evangelisk-luthersk tro som fötts i Tyskland eller hade tyska föräldrar samt deras fruar och omyndiga barn hörde till den tyska församlingen.⁵

För de nyinflyttade tyskarna var det viktigt att upprätthålla kontakterna till sitt gamla fosterland. Detta förhållande förstärktes ytterligare av det faktum att Sverige efter 1871 orienterade sig mot Tyskland. Nyorientering i den svenska utrikespolitiken understöddes varmt av Sveriges kung Oskar II och hans son, den blivande Gustaf V, som var gift med den tyska prinsessan Victoria av Baden, barnbarn till tyske kejsaren Wilhelm I.⁶ Under perioden före första världskriget förstärktes banden mellan Tyskland och Sverige inte enbart på det politiska utan framförallt även på det kulturella området. Tysk vetenskap och tysk kultur bröt

den tidigare pro-franska dominansen. Tyska tekniker, ingenjörer och språklärare var efterfrågade i Sverige och erbjöds arbete vid svenska företag och skolor. Några tyskar stannade i flere generationer, andra enbart några år.⁷

Den ökade tyska nationalkänslan, de många nyinflyttade tyskarna och tillväxten av all sorts föreningsverksamhet överlag vid denna tidsperiod ledde till att behovet av egna tyska intresseorganisationer växte bland de tyskspråkiga i Stockholm, vilket tog sig uttryck i bildandet av tyska föreningar under slutet av 1800-talet. Om man betraktar dessa föreningar utgående från vilka mål de uppgav i sina stadgar och var tyngdpunkten för deras verksamhet låg, kan föreningarna indelas i fyra olika kategorier; sällskaps-, välgörenhets-, kultur-, sport och yrkesföreningar. Detta utesluter naturligtvis inte att alla föreningar utgjorde mötesplatser för tysksinnade, att alla föreningsverksamhet på ett eller annat sätt var knuten till det tyska språket och kulturen eller att nästan alla föreningar under första världskriget och tiden direkt efter sysslade med någon form av välgörenhet till förmån för nödlidande både i Sverige och Tyskland.

Till de mest utpräglade tyska sällskapsföreningarna hörde *Deutsche Gesellschaft Concordia* och *Deutsche Gesellschaft*. Herrföreningen *Deutsche Gesellschaft Concordia* från 1851, som även var den äldsta tyska föreningen i Stockholm, eftersträvade att sammanföra tysktalande personer och främja sällskapslivet mellan dem. Föreningen förlorade så småningom sin särställning i och med att dess yngre medlemmar 1862 trädde ut och bildade en egen förening, *Deutsche Gesellschaft*. Denna nya förening ville förutom att främja det tyska sällskapslivet även bevara de tyska sedererna, vilket speciellt märktes vid firandet av nationella högtidsdagar så som årsdagen av slaget i Leipzig 1813, Schillers födelsedag och efter 1871 den tyske kejsarens födelsedag. Föreningen bestod till en början främst av handelsmän, bankirer och fabriksägare, men under början av 1900-talet företrädde de nya medlemmarna även nya yrkesgrupper såsom läkare, ingenjörer och konstnärer.⁸

Deutsche Gesellschaft i Stockholm utvecklade sig med tiden till en av de större och viktigare tyska föreningarna i Stockholm. Vid den tyska kronprinsen Friedrich Wilhelms besök i Stockholm 1872 beviljades *Deutsche Gesellschafts* styrelse audiens hos kronprinsen, något som man inom föreningen upplevde som ytterst betydande. År 1876 arrangerade man på kejsaren Wilhelm I:s födelsedag en stor festtillställning till vilken även representanter för de vid den tiden få övriga tyska föreningarna, den tyska legationen i Stockholm och svenska dignitärer inbjöds. Firandet av en härskares födelsedag var på inget sett något exceptionellt vid denna tid, men kan här ses som en direkt följd av den nya nationalkänslan som även tyskar utomlands upplevde efter Tysklands enande 1871. Ovanligt inom den tyska föreningsvärlden var däremot att föreningen bjöd in utomstående till festen. Efter 1876 blev kejsarens födelsedag en återkommande festdag som *Deutsche Gesellschaft* arrangerade med inbjudna gäster, en tradition man fortsatte under Wilhelm II:s regeringstid.⁹

Enligt *Deutsche Gesellschafts* korta historik från 1862 fanns det under 1890-talet tydliga strävanden inom föreningen att uppnå en status som ett representativt forum för det tyska kejsardömet, i stil med bland annat *Alliance Française* och *English Society*, som i Sverige betraktades som halvofficiella representanter för sina respektive länder.¹⁰ Uttalandet hänför sig bland annat till den stora fest som föreningen arrangerade 18 januari 1896 för att fira 25-årsdagen av det tyska kejsardömet grundande. Till festtillfället inbjöds representanter för de andra tyska föreningarna och det tyska sändebudet i Stockholm, greve von Bray-Steinberg, ombads hålla festtalet. *Deutsche Gesellschaft* upprätthöll även annars nära kontakter med den tyska legationen, vars tjänstemän aktivt deltog i föreningsmöten och efter 1909 utnämndes alla tyska sändebud till hedersmedlemmar. Det faktum att legationen enkom arrangerade en audiens för föreningens styrelse vid Wilhelm II:s besök i Stockholm 1908 bekräftar även betydelsen av de goda kontakterna till legationen.¹¹

Deutsche Gesellschafts motsvarighet bland tyskspråkiga kvinnor, *Deutscher Frauenbund*, grundades tre år före första världskrigets utbrott. Föreningen riktade sig enligt egen utsago till en mera bildad grupp av damer och eftersträvade att hjälpa tyska kvinnor till rätta i det nya hemlandet samt att upprätthålla deras kontakter med Tyskland. Damföreningen som främst engagerade sig i välgörenhetsfrågor var däremot inte lika aktiv som herrföreningen.¹²

Utöver sällskapsföreningar fanns det även välgörenhetsföreningar i Stockholm. Den äldsta välgörenhetsföreningen, *Deutscher Hülfverein von 1876*, grundades i samband med firandet av den tyske kejsarens födelsedag inom *Deutsche Gesellschaft*.¹³ Enligt den sistnämnda föreningens festskrift från år 1962 berodde orsaken till bildandet av den nya föreningen troligen på att en välgörenhetsförening hade visat sig nödvändig i samband med det tysk-franska kriget 1870–1871 och översvämmningarna vid den tyska Östersjökusten 1872.¹⁴ Betonats bör emellertid att intresset för filantropisk verksamhet även överlag var vanligt vid denna tidsperiod.

Vid sidan om *Deutscher Hülfverein* existerade även ett antal välgörenhetsföreningar som var knutna till St. Gertruds tyska församling i Stockholm. Församlingen hade grundats 1571 och hade under 1920- och 1930-talet omkring 2000 medlemmar, av vilka de flesta var svenska medborgare och hörde till medelklassen.¹⁵ Den äldsta av församlingens föreningar, välgörenhetsföreningen *Schutzverein*, tillkom på förslag av kyrkoherden år 1877.¹⁶ Antagligen kände församlingen som traditionellt skötte välgörenhetsfrågor sig hotad av *Deutscher Hülfverein* som hade bildats ett år tidigare utanför kyrkans regi eller så insåg församlingen först därigenom behovet av en egen förening.

Schutzvereins mål var att bättre kunna fördela medlen åt fattigvården och ur den uppstod några år senare två andra föreningar, *Diakonissenverein* och *Ferienkolonieverein*. Kyrkoherden fungerade som ordförande i alla dessa tre föreningar. I och med att församlingen fick en egen diakonissa 1889 övergick *Schutzverein* till

att enbart sammanträda en gång per år för att besluta om fördelningen av julgåvorna.¹⁷ *Diakonissenverein* skötte fattig-, sjuk- och barnavård inom St. Gertruds församling och det tyska samfundet i Stockholm, medan *Ferienkolonievareins* mål var att ge fattiga och svaga skolpliktiga barn möjlighet att tillbringa två månader av sommaren utanför storstaden.¹⁸ Utöver de tre nämnda fanns det ytterligare en fjärde välgörenhetsförening, *Nähverein*. *Nähvereins* medlemmar, alla kvinnor, sydde kläder till förmån för nödställda, speciellt för barn.¹⁹

Den tredje kategorin föreningar i Stockholm kan kategoriseras som kulturföreningar. En utpräglad dylik var manskören *Deutscher Gesangverein Frohsinn* från 1898. Enligt dess stadgar måste 2/3 av medlemmarna vara tyska medborgare eller födda av tyska föräldrar. Alla uttalanden om politik eller religion var förbjudna under föreningsmöten. Kören anlätades vid de flesta större tyska föreningsfestligheterna i Stockholm och arrangerade dessutom egna konserter som var öppna för allmänheten.²⁰

En annan kulturförening var *Deutsche Vereinigung* von 1908 som strävade efter att stärka tyskheten hos alla som enligt härkomst, språk eller bildning kunde räknas som tyskar samt att befrämja vänskapen mellan Tyskland och Sverige. Precis som sångföreningen strävade man till att utesluta alla politiska och religiösa frågor från sin verksamhet. Inte ens behandlandet av socialpolitiska frågor ansågs acceptabelt. Kvinnor fick delta i föreningen, men hade ingen rösträtt.²¹ Föreningens medlemmar tillhörde enligt utsago främst arbetarklassen och skiljde sig därmed från de övriga föreningarna, vars medlemmar främst tillhörde medelklassen.²²

Till den fjärde och sista kategorin av tyska föreningar i Stockholm, det vill säga tyska yrkesföreningar, kan man räkna *Deutscher Verein Eintracht* och *Allgemeiner Deutscher Verein* som vardera grundades under 1870-talet. Av dessa två yrkesföreningar riktade sig den förstnämnda till affärsinnehavare som innehade butiker förande tyska varor, medan den sistnämnda fungerade som en sorts sjukförsäkringskassa.²³ Två föreningar, troligen *Deutscher Verein Eintracht* och *Deutscher Männergesangverein Frohsinn*, bildade tillsammans med *Deutsche Vereinigung von 1908* organisationen *Der Verband der deutschen Vereine* som hade en gemensam föreningslokal.²⁴

Under det nya seklets första årtionde inleddes ett tätare samarbete mellan de olika föreningarna. *Deutsche Gesellschaft* bjöd in de övriga föreningarnas representanter även till andra fester utöver de årliga festligheterna på kejsarens födelsedag. På samma sätt kunde även damer få lov att delta vid större festligheter inom den annars utpräglade herrföreningen. Man ordnade även större festligheter där alla tyska föreningars representanter deltog i samband med tyska marinbesök och speciella festdagar som till exempel vid firande av 100 årsdagen för slaget vid Leipzig.²⁵

Det första världskriget satte spår på all tysk föreningsverksamhet i utlandet. Den välgörenhetsinsats de utlandstyska föreningarna och organisationerna utförde under kriget var häpnadsväckande stor. Även de tyska föreningarna i Stock-

ANNETTE FORSÉN

holm deltog i detta arbete. *Deutscher Frauenbund* sydde till exempel kläder och samlade pengar till förmån för nödlidande barn medan *Deutsche Gesellschaft* tecknade stora summor för krigslån och för den tyska nationalstiftelsen för kvarlevande. *Deutscher Hilfsverein* understödde ekonomiskt hela 25 000 flyktingar, vidarebefodrade hundratusentals brevöversändelser och försökte hitta sysselsättning för flyktingar.²⁶

Tysk föreningsverksamheten under Weimarrepublikens tid

Tyskland blev 1919 i Versaillesfreden tvunget att avträda stora delar landområden. Därigenom befann sig cirka 10 miljoner tyskar efter kriget utanför landets gränser. Den tyska staten ville inte förlora kontakten med de tidigare tyska områden och regeringen i Weimarrepubliken visade därför ett stort intresse för minoritetsfrågor. På grund av detta uppstod det efter 1919 i Tyskland olika föreningar och organisationer, så som till exempel *Bund der Auslandsdeutschen* som riktade sig till tyskarna utanför landets nya gränser.²⁷ Samtidigt blev begreppet *Volksdeutsch*, som benämning på personer utanför landets gränser som bekände sig till tyskheten, men som inte innehade tyskt medborgarskap allt vanligare. Benämningen *Reichsdeutsch* användes för de som var tyska medborgare.²⁸ I Sverige hörde den största delen av medlemmarna i de olika tyska föreningarna till den första kategorin.

Det tyska nederlaget i första världskriget ledde något förvånande till en ökning av medlemsantalen inom en del tyska föreningar i Stockholm, så som till exempel inom *Deutscher Hilfsverein* och *Deutsche Gesellschaft*, som 1918 och 1920 uppnådde 283 respektive 200 medlemmar. Vardera talen var de högsta någonsin inom föreningarnas historia.²⁹ Den första reaktionen på krigsförlusten bland tyskarna i Stockholm verkar sålunda ha varit att ännu starkare än under krigstiden söka stöd bland liksinnade. Till saken hörde även att Sverige inte hade deltagit i kriget och att många svenskar betraktade Versaillesfreden med blandade känslor och Tyskland med ett visst medlidande. Drottning Victoria understödde även öppet efter kriget den tyska föreningsverksamhet i Stockholm och fortsatte som beskyddare för tysk välgörenhets- och damföreningsverksamhet ända fram till sin död 1930.³⁰ Det första världskriget fick sålunda ingen direkt negativ inverkan på den efterkrigstida tyska föreningsverksamheten i Stockholm.

Den allmänna ekonomiska världssituationen och hyperinflationen i Tyskland under början av 1920-talet påverkade emellertid snart även det tyska samfundet i Stockholm där många föreningsmedlemmar var beroende av handeln med Tyskland. Medlemsantalet i föreningen, *Deutsche Gesellschaft*, sjönk 1922–1924 till litet under 140, men stabiliserade sig efterhand runt en 140–150 personer. Medlemmarnas aktivitet fortsatte att sjunka ytterligare under några års tid, något som styrelsen försökte motverka genom att engagera medlemmarna att själva hålla föredrag och ordna tillställningar till vilka även damer var inbjudna samt minska på kortspelandet under de fyra samkvämskvällarna per månad. Först 1928–1929

visar årsberättelserna igen på ett aktivare deltagande av de egna medlemmarna i föreningslivet.³¹

En liknande nedgång i aktiviteten kan uppvisas även för en annan sällskapsförening, *Deutscher Frauenbund*. Enligt en rapport till *Deutsches Auslandsinstitut* från år 1941 kändes damföreningens verksamhet inte motiverande under mellankrigstiden. Detta berodde troligen på att man under krigsåren hade skött områden, som under normala förhållanden enbart lydde under speciella välgörenhetsföreningar. Efter kriget bestod *Deutscher Frauenbunds* verksamhet främst i att organisera sociala tillställningar för en liten krets damer.³²

Välgörenhetsföreningarna fortsatte att vara aktiva efter kriget, även om hjälpen kanaliserades i nya banor. *Deutscher Hilfsverein* understödde efter kriget främst krigsänkor och deras familjer. Även deras medlemsantal steg först kraftigt för att sedan under första hälften av 1920-talet sjunka till litet under 200.³³ Församlingens välgörenhetsföreningar fortsatte sin verksamhet som tidigare. För *Ferienkolonievereins* del ändrades situationen såtillvida att en ö i Stockholms skärgård donerades till deras befogenhet och efter 1923 kunde cirka trettio barn tillbringa sommarlovet på Nämndö. Denna verksamhet understöddes av församlingen och den närstående föreningar.³⁴

Om kultur- och yrkesföreningarnas verksamhet under början av 1920-talet föreligger nästan ingen information. Det är emellertid troligt att kulturföreningarna följde sällskapsföreningarnas utveckling under början av 1920-talet. De två yrkesföreningarna *Allgemeiner Deutscher Verein* och *Deutscher Verein Eintracht* samarbetade med kulturföreningen *Deutsche Vereinigung*. Den förstnämnda föreningen anslöt sig 1919 till *Deutsche Vereinigung*. Alla dessa tre föreningar verkade från och med mitten av tjugotalet i ett gemensamt föreningshem på Grevturegatan 14 tillsammans med kulturföreningen *Deutscher Gesangverein Frohsinn*, som även var ansluten till *Deutsche Vereinigung*.³⁵

Efter första världskriget började *Deutsche Gesellschaft* skapa kontakter utanför det lilla tyska samfundet i Stockholm. De föredrag man ordnade tillsammans med den tvåspråkiga vänskapsföreningen *Svensk-Tyska föreningen* var, trots nedgången inom den egna föreningsverksamheten, välbesökta och utgjorde stora händelser inom det tyska sällskapslivet i Stockholm. Valet av föredragshållare vittnar dessutom om mycket nära kontakter till Tyskland. Bland föredragshållarna kan nämnas de tidigare tyska rikskanslerna Wilhelm Cuno och Hans Luther samt amiralerna Reinhard Scheer och Alfred von Tirpitz. *Deutsche Gesellschafts* ekonomiska situation torde ha varit mycket god, eftersom man hade råd att finansiellt understöda även andra föreningar. Man deltog till exempel i grundandet av en tysk-svensk förening i Berlin 1920 och understödde en tid efter kriget den tyska utlandsföreningen *Verein für das Deutschtum im Auslande*, som under 1920- och början av 1930-talet var den härskande föreningen i Tyskland vad beträffar kontakter till utlandstyskarna. Man stod även i förbindelse med andra utlandstyska föreningar

såsom *Deutscher Verein* i Helsingfors och Kristiania samt *Deutscher Klub* i Köpenhamn. År 1928 anslöt sig föreningen till *Bund der Auslandsdeutschen* i Berlin.³⁶

Den tyska republikens sändebud i Stockholm Rudolf Nadolny, som även var hedersordförande inom *Deutsche Gesellschaft*, tog år 1921 initiativet till firandet av den femtionde årsdagen för det tyska kejsarrikets grundande. Legationen bjöd in alla tyska föreningar att delta i festligheterna som arrangerades i Musikaliska Akademins lokaler. Tillställningen blev en succé och ett årligen återkommande program. Festligheterna bildade en manifestation för tyskheten och samlade medlemmar ur alla tyska föreningar i staden. Nadolny överlät efterhand arrangemangen till *Deutsche Gesellschaft* som på det sättet blev en samlande faktor för hela det tyska samfundet.³⁷

Vid festligheterna den 18 januari smyckades festsalen med de gamla riksfärgerna och den gamla riksflaggan. Därigenom betonades samhörigheten med det gamla kejsardömet. Endast motvilligt och efter påtryckningar från legationens sida accepterades den nya tyska republikens flagga.³⁸ Festligheterna speglade även både vad beträffar musikval och festtal en ytterst konservativ nationalism. Förutom de svenska och tyska nationalsångerna hördes ofta urval av tysk-nationella sånger ur manskören *Deutscher Männergesangsverein Frohsinns* repertoar.³⁹

Till festligheterna den 18 januari 1925 hade man bjudit in Tyska Östafrikas f.d. guvernör Dr. Schnee, som i sitt tal fordrade att Tyskland skulle erhålla sin rättmätiga plats i Nationernas Förbund och uttryckte sin förvissning om att Tysklands flagga igen skulle hissas i de forna tyska kolonierna. 1927 talade historikern, professor Otto Scheel, om den etiska viljan hos det tyska folket och betonade att trohet till staten är mindre viktig än trohet gentemot det egna folket. 1933 framhävde festtalaren, den tidigare statsministern, Dr. Bölitz det gemensamma ödet som knöt samman hundra miljoner tyskar efter första världskriget. Vidare höjde Bölitz Gustaf II Adolfs insatser i Tyskland under 30-åriga kriget till skyarna.⁴⁰

Kring mitten av 1920-talet förändrades den tyska föreningsverksamheten i Stockholm i samband med den politiskt och ekonomiskt stabila utvecklingen i Tyskland. Det demokratiska Tyskland accepterades 1926 som medlem i Nationernas Förbund med svenskt understöd. Tyskland uppnådde utrikespolitiskt erkännande genom sin utrikesminister Stresemann och Berlin blev medelpunkten för det europeiska kulturlivet. Tyska affärsmän och firmor verkade aktivare än tidigare i Norden och förde med sig nya medlemmar till föreningarna. Föreningslivet reaktiverades, vilket främst syntes i grundandet av en ny kulturförening, *Deutsch-kulturelle Vereinigung*, som eftersträvade att samla alla som var intresserade av att vårda den tyska kulturen och det tyska *Geistesleben*.⁴¹

Enligt *Deutsch-kulturelle Vereinigungs* stadgar fick föreningen inte påverka medlemmarnas politiska och religiösa inställning, men hade däremot till uppgift att berika medlemmarnas andliga liv, samt att vårda och stärka samhörighetskänslan med tyskheten. Man skulle även upprätthålla en förbindelse med de tyska

andliga och kulturella strömningarna inom alla områden. Föreningen kunde det första året med 122 medlemmar bilda såväl en konstnärlig, en litterär, en fotografisk som en naturvetenskaplig grupp. Följande år tillkom en grupp för musik och en för socialvetenskap och 1929–1930 ytterligare en grupp för utlandstyskhet. Antalet medlemmar fortsatte att stiga fram till början av 1930-talet. Den största framgången firade man i december 1929 när Thomas Mann som ny Nobelpristagare föreläste inför 200 åhörare.⁴²

Även för de äldre tyska föreningarna i Stockholm innebar slutet av 1920-talet en aktivare verksamhet. De enskilda sällskapsföreningarna åtnjöt emellertid inte lika stort intresse som kulturföreningarna, även om man mer och mer införde olika kulturprogrampunkter på sina tillställningar. Välgörenhets- och yrkesföreningarnas betydelse minskade på grund av den goda ekonomiska situationen under andra hälften av 1920-talet, men deras verksamhet fortsatte och speciellt inom församlingens välgörenhetsföreningar kan man till och med märka en viss uppgång i aktiviteterna. *Schutzvereins* medlemmar började i slutet av 1920-talet efter en paus på över tjugo år arrangera besök hos fattiga och andra nödlidande.⁴³ *Diakonissenverein* å sin sida övertog 1927 skötseln av det tyska ålderdomshemmet *Deutsches Heim*.⁴⁴ Den av *Nähverein* sedan 1925 årligen organiserade basaren till förmån för de nödlidande inom församlingen ökade snart sina intäkter. Över hälften av intäkterna erhöll *Diakonissenverein* och *Schutzverein*, medan en mindre del tillföll arbetet till förmån för tyska sjömän.⁴⁵

Utvecklingen under 1920-talet inom den tyska föreningsvärlden gick hela tiden mot ett större samarbete. Man kan fråga sig om det är en slump att det just kring åren 1927–1928 i flera länder bildas paraplyorganisationer för de tyska föreningarna.⁴⁶ Det finns inga direkta källor som belägger att den tyska staten skulle ha beordrat skapandet av paraplyorganisationerna utomlands, men det finns en del som tyder på att man från tysk regeringssida sett i alla fall understödde dessa strävanden.⁴⁷

I Stockholm grundades våren 1928 paraplyorganisationen, *Der Ausschuß der deutschen Vereine*. Främsta orsaken till bildandet av en samlande organisation för alla tyska föreningar var skötseln av festligheterna vid årsdagen för det tyska kejsardömets grundande den 18 januari. Utskottets styrelse företrädde emellertid tyskheten i Stockholm även vid större festligheter och högtider så som till exempel den tyske rikspresidenten von Hindenburgs 80-års födelsedag eller i samband med tyska flottbesök. Det är tydligt att denna sorts av begivenheter arrangerades allt oftare under slutet av 1920-talet och var ytterst välbesökta av representanter för alla tyska föreningar i Stockholm. Flottbesöken ansågs speciellt viktiga och betydande för de tyska föreningarna i Stockholm som därigenom fick möjlighet att synas i offentligheten och upprätthålla kontakten med hemlandet. Med i utskottet satt förutom representanter för tio olika tyska föreningar även tyska församlingens kyrkoherde.⁴⁸

Den tyske kyrkoherden Emil Ohly hade kommit 1917 till Sverige med sin svenska fru. Enligt Bohn var Ohly traditionellt tysk-konservativ, vilket även hans artiklar i *Deutsches Gemeindeblatt* bekräftar. Bohn framför därtill vilken otrevlig och svår position St. Gertruds församling och Ohly befann sig i, balanserande mellan den svenska kyrkan och den tyska staten. Förändringar i kyrkans privilegier eller de svenska förordningarna från 1841 kunde klart medföra ett allvarligt hot mot församlingens existens.⁴⁹ Beträffande Ohlys inställning till nationalsocialismen under 1930-talet finns det flera olika åsikter. Av samtida källor betecknas han som antinazist, något som Bohn förkastar som varande naivt.⁵⁰ Klart är emellertid att Ohly, som många andra tyskar med liknande politisk inriktning och bosatta utomlands, först intog en positiv hållning till nationalsocialismen. Mycket talar emellertid för att han senare ändrade inställning och att hans konservativt nationalistiska hållning eventuellt har övertolkats av Bohn.⁵¹

Till förste ordförande för *Der Auschuß der deutschen Vereine* valdes Österrikes generalkonsul, Max Däumichen. Däumichen hade 1895 flyttat till Sverige och efter första världskriget erhållit svenskt medborgarskap. Via sin agenturfirma och som Kruppverken i Behndorfs representant i Sverige hade han ständigt kontakt till det gamla moderlandet. Däumichen hade redan före första världskriget engagerat sig aktivt både i St. Gertruds församling och i den tyska föreningsvärlden. Han var även sedan 1924 ordförande för den anrika sällskapsföreningen *Deutsche Gesellschaft*. 1931 lade han ned sitt ordförandeskap inom *Deutsche Gesellschaft*, men fortsatte som ordförande för utskottet. Därmed kom han även att bli en av de centrala personerna vid förvecklingarna inom den tyska föreningsvärlden under 1930-talet.⁵²

Den stora ekonomiska depressionen 1929 och de därpå följande politiska oroligheterna i Tyskland förändrade ganska snart den hoppfulla verksamhetsutvecklingen inom de tyska föreningarna i Stockholm. Föreningarna stod snart inför en ny krisperiod i stil med den tidigare under 1920-talets början. År 1931 beslöt man därför att inställa firandet av det tyska kejsardömets uppkomst och istället använda de därtill reserverade pengamedlen för nödlidande inom det tyska samfundet i Stockholm.⁵³ Samtidigt satte det politiskt splittrade läget i det gamla hemlandet helt tydligt även sin prägel på föreningslivet. Enligt uppgifter i *Deutsche Gesellschafts* historik och *Deutsch-kulturelle Vereinigungs* årsberättelser var man i den förstnämnda föreningen rädd för att allmänna diskussioner kunde urarta och därför försökte man undvika att organisera dylika, medan man i den sistnämnda föreningen direkt eftersträvade att diskutera de nya strömningarna från Tyskland.⁵⁴

NSDAP etablerar sig i Stockholm

Nationalsocialismens framväxt i Tyskland påverkade även de tyska föreningarna i Sverige. Den svenska staten som hade varit tyskvänlig före första världskriget och därefter ännu upprätthållit nära kontakter med Weimarrepubliken förhöll sig till en början neutralt till de nya makthavarna. En stor del av den svenska befolkningen, därav många kända kulturpersonligheter, hyste beundran för det nya Tyskland.⁵⁵ De nationalsocialistiska grupperingarna i Sverige var däremot små, splittrade och därmed även utan större påverkningsmöjligheter.⁵⁶ Handelskonflikter mellan de två länderna, den svenska pressens uttalande mot Tyskland samt den nya tyska regimens hårda tag gentemot politiska motståndare gjorde emellertid att förhållandet mellan de två länderna snart kom att präglas av osäkerhet och misstro. Den lilla NSDAP-partirörelsen som existerade i Stockholm samt på några andra större orter i Sverige utgjorde därtill ett extra irritationsmoment mellan de två länderna under mitten av 1930-talet.

Enligt NSDAP:s stadgar kunde endast tyska medborgare höra till partiet. För att kunna påverka tyska medborgare bosatta utanför landets gränser bildades det år 1931 en utlandsavdelning inom NSDAP. Denna omstrukturerades och omdöptes tre år senare till *Auslandsorganisation der NSDAP*. Såväl utlandsavdelningen som utlandsorganisationen eftersträvade att likrikta och centralisera den tyska föreningsverksamheten utomlands. Alla enskilda partimedlemmar eller NSDAP-grupper utanför Tysklands gränser var underställda dem. Utgående från antalet medlemmar delades NSDAP-avdelningarna utomlands in i celler, stödpunkter eller ortsgrupper. I början av 1930-talet utgjorde en avdelning på en till tre medlemmar en cell, en på över fyra en stödpunkt och en på över tjugo en ortsgrupp. Enligt vissa källor måste en ortsgrupp emellertid ha minst 50 medlemmar.⁵⁷

Den första NSDAP-avdelningen i Stockholm grundades sommaren 1933. Detta var på inget sätt något exceptionellt emedan liknande avdelningar från och med 1929 hade grundats i många andra länder, däribland Danmark och Finland.⁵⁸ Vem låg då bakom grundandet av denna NSDAP-avdelning? Det är mycket som talar för att upprättandet av NSDAP-avdelningar utanför Tysklands gränser, och därmed även i Sverige, om inte direkt drevs så åtminstone uppmuntrades, från NSDAP i Tyskland. Svenska säkerhetstjänstens rapporterade 1933 att bildandet av en NSDAP-avdelning hade varit aktuellt redan två år tidigare, men att planerna inte hade konkretiserats eftersom tysken Willi Meyer som hade fått uppdrag att bilda avdelningen hade utvisats av de svenska myndigheterna efter att ha uppträtt på ett svenskt nationalsocialistiskt möte.⁵⁹ En specialrapport från utlandsorganisationen för NSDAP 1932 antyder att legationsrådet Otto von Radowitz vid den tyska ambassaden i Helsingfors hade förklarat sig beredd att grunda en NSDAP-avdelning i Helsingfors enligt order av NSDAP:s utlandsorganisation själv.⁶⁰ Sannolikt följde man samma mönster i Sverige. Oklart är vem och huruvida man alls använde någon person inom legationen.

ANNETTE FORSÉN

Grundandet av NSDAP-avdelningen i Stockholm hade föregåtts av en liten lös NSDAP-gruppering i hela Sverige bestående av tio medlemmar och en förtroendemän.⁶¹ Till den grupperingen hörde Heinz Bartels som hade kommit till Sverige 1932. I Sverige tillträdde han en position som direktör på Nordiska förpacknings AB Cyklop.⁶² Bartels, som varit medlem i NSDAP i Tyskland sedan 1927, var troligen avdelningens grundare i Stockholm, eftersom han i juni 1933 kontaktade den svenska polisen för att rådfråga huruvida bildandet av en NSDAP-avdelning i landet skulle stöta på några hinder. Ett halvt år senare kunde han meddela polisen att han den nionde november hade bildat en ortsgrupp. Därmed torde det ha funnits över tjugo NSDAP-medlemmar i Stockholm i slutet av år 1933. Att det inte rådde brist på medlemmar i det övriga Sverige framgår av att man redan följande år grundade ett gemensamt NSDAP-landsförbund som alla celler, stöd-punkter och ortsgupper i Sverige löd under. Till landsförbundets ledare utsågs Heinz Bartels.⁶³ I maj 1935 fanns det en ortsgrupp i Göteborg och stöd-punkter i Malmö, Hälsingborg, Norrköping och Gävle samt enskilda medlemmar spridda runt omkring i landet.⁶⁴

Uppgifter om antalet medlemmar i ortsgruppen i Stockholm och landsförbundet varierar kraftigt. Ortsgruppen själv angav sig ha 60 medlemmar i början av 1934 och 142 år 1937. Det sistnämnda talet är antingen en överdrift eller så utgör det ett direkt fel, eftersom NSDAP:s utlandsorganisation enligt Jacobsen samma år angav att det fanns 143 medlemmar i hela Sverige. Om Jacobsens information är korrekt så betyder det att enbart en av 21 rikstyskar i landet var partimedlem.⁶⁵ Det bör emellertid påpekas att NSDAP egentligen inte eftersträvade eller krävde att alla tyska medborgare skulle vara medlemmar. De svenska polisrapporternas uppgifter om storleken på ortsgruppen varierar också kraftigt mellan 80 och 400 personer under mitten av 1930-talet.⁶⁶ Eventuellt omfattar den högre siffran tvärt emot uppgift även sådana som inte var partimedlemmar, men ändå hörde till någon partiet närstående organisationen eller aspirerade på medlemskap i partiet.⁶⁷

Bland NSDAP-organisationerna som verkade i Stockholm kan nämnas *Deutsche Arbeitsfront*, *Kraft durch Freude*, *Arbeitsgemeinschaft der deutschen Frauen im Ausland* samt *Hitler-Jugend* och *Bund Deutscher Mädel*. *Deutsche Arbeitsfront*, som var den största av alla nationalsocialistiska massorganisationer i Tyskland, fungerade som en fackföreningsorganisation. Dess underorganisation *Kraft durch Freude* arrangerade populära rekreationstillställningar för tyskar i arbetslivet medan *Arbeitsgemeinschaft der deutschen Frauen im Ausland* ägnade sig åt social verksamhet och alltid deltog i ortsgruppens möten.⁶⁸ Dessutom verkade den nationalsocialistiska välfärdsorganisationen, *NS-Volkswohlfahrt* och dess underorganisation *Winterhilfswerk*, i Sverige. *Winterhilfswerk* samlade in pengar för nödlidande i Tyskland i samband med olika föreningsstillställningar, speciella insamlingsjippon eller listor. En av de mera kända ständigt återkommande tillställningarna gick ut

på att samla folk till söndagsmiddagar, så kallade *Eintopfessen*, där man åt billigt och enkelt och istället kunde donera matpengarna till välfärdsorganisationen. Organisationen arrangerade även propagandaresor för skolbarn och mödrar till Tyskland.⁶⁹

Efter Hitlers maktövertagande 1933 intog NSDAP-ortsgruppen en allt mera framträdande position inom det tyska föreningslivet i Stockholm. Ortsgruppen understöddes härvid av den tyska legationen som dels lydde de order det tyska utrikesministeriet gett redan våren 1933, men dels hade ett eget intresse av att NSDAP:s ställning stärktes bland de tyskspråkiga i Sverige. De flesta av legationens medlemmar och sedan 1934 även det tyska sändebudet, hörde nämligen till partiet. Legationen bildade en egen cell som var underställd det svenska landsförbundet av NSDAP. Därmed utövade ledaren för landsförbundet ett betydande inflytande över legationen.⁷⁰ Ett dylikt nära förhållande till NSDAP var inte vanligt vid denna tidpunkt även om det är klart att antalet partimedlemmar ökade vid alla tyska legationer under hela 1930-talet.⁷¹

Det tyska sändebudet i Stockholm från 1934 till 1943, Viktor prins av Wied, hade redan i början av 1920-talet verkat som legationsråd i Stockholm. Troligen bekantade sig han då med Hermann Göring som vid samma tider var bosatt i Sverige och även var medlem av *Deutsche Gesellschaft*. Besvikelse över att efter tjänstgöringen i Sverige bli ställd i disposition gjorde att prinsen av Wied, enligt Nadolny som var tyskt sändebud i Stockholm under samma tidpunkt, kastade sig i nationalsocialisternas famn.⁷² Till prinsen av Wieds bekantskapskrets hörde förutom Göring även många andra ledare inom det nationalsocialistiska partiet. Prinsen av Wieds yngsta dotter var även ledare för *Bund Deutscher Mädel* i Stockholm.⁷³

Den första reaktionen bland många medlemmar av det tyska samfundet på den nya politiska situationen i Tyskland 1933 var främst positiv, vilket även framgår ur olika artiklar i *Deutsches Gemeindeblatt*. I tidningen glädde man sig åt att kunna avskaffa Weimarrepublikens flagga och hyste förhoppningar om att kunna återigen få använda den gamla riksflaggan från kejsardömets tider. Ett annat bevis för den positiva stämningen är det telegram som ordföranden för föreningarnas paraplyorganisation, Max Däumichen, sände rikspräsident von Hindenburg, beskrivande den glädje och exaltering som man kände i Stockholm inför den nationella upplyftningen i Tyskland.⁷⁴ Utsikten om ett nytt starkt Tyskland och den något förbättrade världsekonomiska situationen gjorde att den tyska föreningsverksamheten i Stockholm igen ökade efter de sämre tiderna kring den stora depressionen 1929–1932.

En av de första föreningarna i Stockholm som 1933 antog den nationalsocialistiska ideologin var sportföreningen *Deutscher Sport-Club*. Föreningen, som var en mycket aktiv förening med olika sportutbud och som riktade sig till såväl män som kvinnor och barn, hade grundats 1932 av Friedrich Stengel. Stengel hade

kommit till Sverige som 31-åring 1931 och arbetade som ljustekniker på Elektriska AB Skandia. Det är möjligt att grundandet av *Deutscher Sport-Club* var ett led i uppbyggnaden av en NSDAP-avdelning i Stockholm. Det finns inga källor som direkt bestyrker detta, men eftersom Stengel hade en gammal bakgrund som NSDAP-medlem sedan 1920-talets början, föreningens verksamhet stämde väl in med Hitlers syn på sport som en naturlig del av ett sunt folk och den snabbt anpassade sig till den nya regimen i Tyskland, talar mycket för detta antagande.⁷⁵

Enligt *Deutscher Sport-Clubs* stadgar från 1934 följde man ledarprincipen, vilket innebar att medlemmarna totalt underställde sig sin ledare som måste vara tysk medborgare. Föreningen var dock öppen både för personer med tyskt medborgarskap som för svenska undersåtar med tysk härstamning. De sistnämnda fick emellertid inte utgöra mera än en fjärdedel av alla medlemmar. Medlemsantalet uppgick i början till ett trettio-tal personer, men ökade snabbt till närmare hundra år 1935. *Deutscher Sport-Club* betonade vikten av att varje tysk motionerade och skötte sin kropp för att på så sätt även stärka tyska nationen. Man arrangerade tävlingar och olika jippon, bland annat utflykter till sitt eget rekreationshus, Vikingahill, ute i Stockholms skärgård. Från år 1934 till år 1935 gav man dessutom ut en egen tidning med stark nationalsocialistisk prägel lydande under samma namn som föreningen.⁷⁶ I en svensk polisrapport från år 1935 beskrivs föreningen som den för NSDAP ur propagandistisk synpunkt viktigaste tyska föreningen i Sverige.⁷⁷ Nämnas kan att en liknande sportklubb även existerade i Göteborg.⁷⁸

En annan förening som redan i ett tidigt skede anpassade sig till de nya politiska strömningarna var föreningen *Deutsch-kulturelle Vereinigung* som i april 1934 bytte namn till *Deutscher Kulturbund*.⁷⁹ Redan i *Deutsch-kulturelle Vereinigungs* årsberättelse 1932–1933 betonas det att man arbetar med att uppta de nya impulserna från Tyskland inom sin verksamhet.⁸⁰ Den svenska polisens rapporter från år 1935 berättar att kulturföreningen visade ickecensurerade tyska filmer och ordnade propagandistiska föredrag där man bland annat lät ledaren för NSDAP-landsförbundet tala, något som emellertid bestreds av föreningens ordförande, Werner Grütter. Grütter hade sedan 1931 arbetat som tysk språklärare i en svensk skola i Stockholm. Vid sidan om sitt engagemang inom kulturföreningen var han även ansvarig för kulturfrågor inom NSDAP-avdelningen i Stockholm.⁸¹

NSDAP-medlemmar utomlands var förbjudna att blanda sig i värdlandets inre angelägenheter eller bryta mot dess lagar. Samtidigt skulle de ständigt och överallt bekänna sitt partimedlemskap och värva nya medlemmar bland tyskar.⁸² Dessa regler givna av NSDAP:s utrikesorganisation var något motstridiga och den förstnämnda regeln efterföljdes i många fall ytterst dåligt. Den svenska statsmakten accepterade NSDAP-avdelningarnas existens så länge dessa inte bröt mot svenska lagar eller försökte påverka svenska undersåtar politiskt. Detta innebar framför allt att alla kontakter med svenska nationalsocialistiska grupper och all propaganda-verksamhet bland svenskar i princip var förbjudet. Det finns emellertid belägg på

att det fanns kontakter mellan NSDAP i Sverige och de svenska nationalsocialistiska rörelserna under början av 1930-talet.⁸³ Främst rör det sig om kontakter mellan ungdomsorganisationer som organiserade gemensamma resor eller läger, men även om filmförevisningar för svenska sympatisörer som deltog i Stockholm-ortsgruppens möten. Det framkommer tydligt ur några källor att NSDAP var ytterst försiktigt med uttalanden som kunde tyda på djupare kontakter. Man utgick emellertid från att det var möjligt för enskilda medlemmar att ha kontakter med svenska nationalsocialistiska rörelser så länge inte de berörda organisationerna blev omnämnda.⁸⁴

Den svenska polisen fick även in uppgifter om att tyska medborgare i Sverige utsattes för hotelse och direkta förhör. I ett fall handlade det om en tysk medborgare som hade deltagit i en socialdemokratisk första majdemonstration. Efteråt hotade en medlem i NSDAP:s landsförbund honom med represalier så som svårigheter med att erhålla ett nytt pass.⁸⁵ Vid polisutredningen av fallet konstaterades att NSDAP-medlemmen varje vecka måste rapportera till ledaren för NSDAP-landsförbundet i Sverige, det vill säga till Bartels, som i sin tur rapporterade till moderpartiet i Tyskland. Ett annat fall som upprörde den svenska polisen var när en tysk hade uppgivit sig vara svensk polis och förhört en tysk medborgare om dennes politiska åsikter och umgänge.⁸⁶ Det kom dessutom till polisens kännedom att tyska medborgare, speciellt asylsökande, som anmälde sig till St. Gertruds församling ställdes frågor om sina politiska åsikter och om sina familjeförhållanden i Tyskland. I åtminstone ett fall visade det sig att Gestapo dagen därpå arresterade den asylsökandes släkting i Tyskland, varvid det misstänktes att någon tjänsteman på församlingens kansli givit vidare uppgifterna eller att intervjun hade blivit avlyssnad.⁸⁷ Detta innebar obehagligheter för alla asylsökanden från Tyskland eftersom de enligt gällande lag tvingades höra till St. Gertruds församling.

Likriktningen av den tyska föreningsverksamheten i Stockholm

År 1935 omgestaltades det tyska samfundet i Stockholm, man grundade en ny paraplyorganisation, *Deutsche Kolonie*, i stället för den tidigare rätt lösa sammanlutningen *Der Ausschluß der Deutschen Vereine*. Initiativet till bildandet av en ny paraplyorganisation, som samtidigt skulle verka som en vanlig förening för enskilda medlemmar, togs av en arbetsgemenskap bestående av fyra olika föreningar och grupper inom det tyska samfundet; Arbetsgemenskapen *Deutsche Arbeitsgemeinschaft* bestod av *Deutscher Kulturbund*, *Deutscher Sport-Club*, *NSDAP-ortsgruppen* och *Deutscher Arbeitsfront*. Denna arbetsgemenskap samarbetade även nära med *Deutsche Vereinigung* i vars lokaliteter Ortsgruppen hade sina möten under år 1935. Som främsta mål vid sidan av enandet av hela samfundet satte arbetsgemenskapen upp införskaffandet av en gemensam föreningslokal för alla tyska föreningar och verksamma grupperingar. Tanken var att skapa ett tyskt hus i Stockholm.⁸⁸

Vid ett möte på den tyska legationen lade *Deutsche Arbeitsgemeinschaft* i samråd

ANNETTE FORSÉN

med det tyska sändebudet, prinsen av Wied, fram ett färdigt förslag till stadgar för en ny paraplyorganisation för alla tyska föreningar i Stockholm.⁸⁹ Detta var troligen första gången som de övriga föreningarna fick höra om planerna på en ny paraplyorganisation. Enligt en polisrapport från den svenska polisen förklarade samtliga representanter från föreningar som inte var knutna till NSDAP att de måste rådgöra om saken med de egna medlemmarna innan man fattade ett beslut. Vidare meddelade representanterna att de var emot det framlagda förslaget om att införa en ledarprincip enligt tysk modell i den nya paraplyorganisationen. Enligt den tyska modellen innehade ledaren en diktatorisk makt, vilket betydde att denne ensam kunde besluta om alla medlems- och utnämningsfrågor. I diskussionen hänvisade föreningarnas representanter även till det faktum att de flesta föreningsmedlemmarna var svenska medborgare.⁹⁰ En tysk översikt om *Deutsche Kolonie* i Stockholm, troligen skriven av NSDAP-ledaren Bartels 1935, bekräftar polisens rapport.⁹¹ Trots föreningsrepresentanternas invändningar grundades *Deutsche Kolonie* i december 1935. Någon månad senare öppnades organisationens hem på Sveavägen 29.

Den nya paraplyorganisationen *Deutsche Kolonie* skulle enligt stadgarna⁹² som godkändes den 13 december 1935 ensam företräda hela tyskheten i Stockholm och överta arrangerandet av nationella festligheter. Rikstyskar, personer med tyskt eller artbesläktat ursprung och tyska föreningar hade rätt att ansöka om medlemskap. Medlemmar kunde därtill endast de bli som erkände Hitlers nya regim i Tyskland. Det ursprungliga förslaget till stadgar hade enligt polisrapporter innehållit en direkt arierparagraf som slopades i den slutgiltiga versionen.⁹³ Antagligen förändrades paragrafen på grund av invändningar från föreningsrepresentanterna för att den bättre skulle passa svensk lagpraxis.

Deutsche Kolonie styrdes, trots de tidigare omnämnda protesterna, enligt ledarprincipen. Vid sidan om ledaren fanns emellertid en rådgivande instans, ett råd, bestående av ordförandena i de föreningar som hörde till *Deutsche Kolonie* samt kyrkoherden i St. Gertruds församling. Ledaren skulle lyssna på rådet i alla viktiga frågor och var enligt stadgarna beroende av rådets förtroende som gavs för ett år i taget. Detta var högst troligt en kompromisslösning och utgjorde ett svar på föreningsrepresentanternas kritik gentemot ledarprincipen. Vid en närmare studie av stadgarna framgår det emellertid att ledaren kunde kringgå rådet eftersom han ensam inkallade rådets möten och hade rätt att utöka rådets medlemsantal med andra förtjänta personer ur *Deutsche Kolonie*. Med tanke på hur situationen utvecklade sig i tyska samfund i andra länder är det högst antagligt att man även i Stockholm eftersträfvade att centralisera och därmed fullständigt likrikta all tysk föreningsverksamhet till den nybildade *Deutsche Kolonie*. Det faktum att de gamla föreningarna fick kvarstå kan alltså ses som en tillgift för oppositionen inom det tyska samfundet.⁹⁴

En annan tillgift för de gamla föreningarna var att den tidigare ordföranden för sällskapsföreningen *Deutsche Gesellschaft* och för de tyska föreningarnas paraplyor-

ganisation *Der Ausschuß der deutschen Vereine*, generalkonsul Max Däumichen, valdes till *Deutsche Kolonies* första ordförande. Däumichen hade redan vid planeeringskedet förslagits som ledare av det tyska sändebudet prinsen av Wied. Att NSDAP:s landsförbundsledare i Sverige, Heinz Bartels, i början hade tänkt sig en annan lösning framgår ur hans brev till Auslandsorganisation der *NSDAP* i juni 1935 där han beskriver Hitlers ställföreträdare, Rudolf Hess', besök i Stockholm. Bartels återger Hess' svar på frågan om det är rätt att för att lättare övergå till det nya systemet först välja en gammal tysksinnad till ledare för paraplyorganisationen. Hess hade bejakat denna fråga och konstaterat att tiden arbetade till förmån för ortgruppen.⁹⁵ Man räknade kort sagt med att den till åldern komne Däumichen inte kunde leda *Deutsche Kolonies* länge och att man sedan fritt kunde utse hans efterträdare. Den biträdande ledaren måste enligt stadgarna vara rikstysk om ledaren var svensk medborgare och vice versa, vilket gjorde att den biträdande ledaren lätt kunde överta ledningen utan att man allför mycket rubbade på den inre maktstrukturen.

Det finns relativt litet dokument som belägger förekomsten av en direkt opposition mot NSDAP-ortgruppen och likriktningsförsöken av föreningsvärlden. Enligt en tysk översikt om *Deutsche Kolonie*, troligen skriven av Bartels 1935, leddes oppositionen av kyrkoherden i St. Gertruds församling samt ordförandena för *Deutscher Hilfsverein*, *Deutsche Gesellschaft*, *Deutscher Frauenverein*, *Deutscher Verein Concordia*, frontmannorganisationen *Stahlhelm* och den lilla kristna flickgruppen inom församlingen *Christlicher Verein junger Mädchen*.⁹⁶ De indirekta tecknen på opposition syntes speciellt vid firandet av den 18 januari som efter 1934 inte mera var en nationell högtidsdag och som NSDAP därför bojkottade. De gamla tyska föreningarna ordnade från 1935 framåt istället egna små privata tillställningar den 18 januari.⁹⁷ De nya officiella festdagarna den 30 januari och den första maj firades emellertid gemensamt i stil med de tidigare festerna för riksgrundandet.

Den svenska polisens handlingar anger att speciellt *Deutscher Hilfsverein* och *Deutscher Gesangverein Frohsinn* hade dispyter med de nationalsocialistiska kretsarna.⁹⁸ Dispyterna torde ha rört sig kring vem som hade lov att samla in pengar till förmån för nödställda i Tyskland. Det nationalsocialistiska *Winterhilfswerk* eftersträvade nämligen en monopolställning gällande dylika frågor. Winterhilfswerks ledare i Sverige i början av 1930-talet, Paul Neubert, ansågs vara Gestapoagent med uppgift att övervaka landsförbundets ledare Bartels. Några direkta belägg för detta fanns inte, men polisen noterade att dessa två inte kom speciellt väl överens.⁹⁹ Konflikten mellan organisationerna uppmärksammades även av den svenska socialdemokratiska pressen 1936.¹⁰⁰ Noteras kan i detta sammanhang att *Deutscher Hilfsverein* aldrig blev medlem av *Deutsche Kolonie*, medan däremot *Deutscher Gesangverein Frohsinn* senare var ansluten medlem och även uppträdde vid större festligheter.¹⁰¹

ANNETTE FORSÉN

Som andra exempel på opposition inom det tyska samfundet i Stockholm kan ytterligare nämnas kyrkoherde Ohlys vägran att hissa hakkorsflaggan, uppmärksamheten kring en artikel i *Deutscher Sport-Clubs* tidskrift av Bartels och Stengel samt ett tal av Bartels till samfundets medlemmar 1935. Ohly, som själv var svensk undersåte, angav som grund för sin vägran att hissa hakkorsflaggan att St. Gertruds församling officiellt hörde till den svenska kyrkan. Till saken hörde även att kyrkan före 1933 alltid hade flaggat med den gamla kejsrerliga flaggan och inte någonsin hade hissat Weimarrepublikens officiella flagga. Situationen skärptes emellertid i och med att hakkorsflaggan blev den enda officiella tyska statsflaggan 1935. Inom kyrkorådet var åsikterna delade och slutresultatet blev att kyrkan under en längre period inte flaggade alls, varefter NSDAP-gruppens medlemmar började bojkotta församlingen och de tillställningar som ordnades i dess regi eller utrymmen. Först 1937, efter flera års stridigheter och påtryckningar av legationen, hissades hakkorsflaggan på St. Gertruds kyrka.¹⁰²

Redan före *Deutsche Kolonie* grundades väckte några medlemmar i samfundet klagomål hos *Der Ausschuß der Deutschen Vereine* mot *Deutscher Sport-Clubs* tidskrift. I tidskriftens februarinummer 1935 ingick en ledare skriven av Stengel och Bartels, som framförde åsikten att tyskar som inte ännu anslutit sig till den nationalsocialistiska rörelsen inte heller senare kommer att få delta. Speciellt upprörde det insändaren av klagomålet att de tyskar som inte var likriktade blev jämställda med emigranter och andra som hade ställt sig utanför den tyska folkgemenskapen.¹⁰³ En tid efter detta upphörde föreningstidningen att existera till förmån för *Deutsche Kolonies* nygrundade tidning, *Der Deutsche in Schweden*.

Samma tongångar som i *Deutscher Sport-Clubs* tidningsledare framfördes även av Heinz Bartels, i samband med Rudolf Hess' besök i Stockholm i maj 1935. Bartels hade före Hess' besök förgäves försökt få de tyska föreningarna att acceptera omgestaltningen av det tyska samfundet i Stockholm under en ledare. Bartels besvikelse tog sig uttryck i ett regelrätt strafftal till samfundets medlemmar i samband med Hess' besök. Tillställningen där Bartels höll sitt tal var öppen för alla inom det tyska samfundet och en stor del av deltagarna var sålunda svenska medborgare. Bland åhörarna befann sig även tre svenska poliser som rapporterade för säkerhetspolisen om kvällens begivenheter. I sitt tal uttryckte Bartels åsikten att en del medlemmar var olämpliga element som inte hörde hemma inom den tyska samfundet. Rikstyskarna var enligt Bartels de egentliga representanterna för det "Tredje Riket" eftersom de var nazister. De som inte följde rikstyskarna var fosterlandsförrädare och materialister som det var var mans uppgift att bekämpa.¹⁰⁴

Likriktningen av den tyska föreningsvärlden i Stockholm samt klagomål emot NSDAP:s propaganda bland svenska medborgare och övervakning av tyska medborgare gjorde att den svenska polisen hösten 1935 ombads ge en föredragning om den nationalsocialistiska verksamheten i landet vid en statsrådsberedning. Efteråt fattades beslutet att inte förnya uppehållstillståndet för sådana tyskar som

idkade propagandaverksamhet i landet. Sammanlagt gällde detta till en början 18 personer, däribland ledaren för NSDAP:s landsförbund Bartels, ledaren för *Winterhilfswerk* Neubert och ordföranden för *Deutscher Kulturbund* Grütter. Slutligen blev enbart tre personers uppehållstillstånd icke förlängda. Dessa var i november 1935 Neubert och i januari 1936 Bartels och Bartels adjutant Oswald Schneider. Tyskland reagerade skarpt på utvisningarna och beslöt genast att i stället utvisa tre svenskar, varav en måste inneha en högre position, så som Bartels.¹⁰⁵

Efter utvisningarna följde en lugnare period inom den tyska föreningsvärlden. Bartels efterträdare som ledare för landsförbundet och ortsgruppen, Friedrich Stengel, bemödade sig om att inte utmana de svenska myndigheterna.¹⁰⁶ De flesta tillställningar inom *Deutsche Kolonie* var efter 1936 stängda tillställningar inom det egna kolonihemmet. Även ortsgruppens verksamhet riktade sig mera mot de egna medlemmarna och man umgicks knappt alls med svenskar eller andra politiska grupperingar, förutom med den motsvarande italienska fascistiska gruppen.¹⁰⁷ NSDAP inbjöd emellertid fortsättningsvis föreläsare från Tyskland, man arrangerade gemensamma filmförevisningar, diskussionskvällar och fester.¹⁰⁸

Den nya organisationen hade 1936 ett medlemsantal som uppgick till 1 500 medlemmar varav 250 var rikstyskar.¹⁰⁹ När Däumichen året därpå avgick som ledare för *Deutsche Kolonie* efterträddes han inte av en rikstysk, utan av professorn och Nobelpristagaren i kemi, Hans von Euler-Chelpin. Någon större förändring skedde därmed inte inom *Deutsche Kolonie* i samband med ledarbytet. von Euler var sedan 1902 svensk medborgare, men precis som Däumichen positivt inställd till nationalsocialismen.¹¹⁰ Själva föreningsverksamheten förändrade inte under hans ordförandeskap karaktär före andra världskriget.

Sammanfattning

De tyska föreningarna i Stockholm som uppstod under tiden mellan 1860-talet och första världskriget var olika till sin karaktär, även om alla byggde på samma gemensamma känsla för den tyska kulturen och det Tyskland som 1871 enades till ett kejsardöme. Den tyska föreningsverksamheten under tiden före 1914 gynnades av att Tyskland stod på höjden av sin makt före första världskriget och även hade goda kontakter med Sverige.

Vid en granskning av föreningarnas mål finner man att deras verksamhet var sällskaps-, kultur-, välgörenhets-, sport- eller yrkesbetonat. De flesta föreningarna angav i stadgarna att de var opolitiska, men trots det kan man skönja en stark tysk-nationalism i deras verksamhetsformer under hela perioden före andra världskriget. Medlemmarna i föreningarna bestod av tyska medborgare eller svenska undersåtar av tyskt ursprung. Verksamheten riktade sig nästan enbart till de egna medlemmarna, även om man kan skönja de första tecknen på gemensamma festligheter etc. redan före första världskriget.

Av de större tyska föreningarna verkade speciellt *Deutsche Gesellschaft* som en

enade faktor å ena sidan mellan föreningarna och å andra sidan mellan föreningarna och det gamla fosterlandet i och med att man arrangerade stora fosterländska tillställningar som var öppna även för andra föreningsrepresentanter. Under tiden kring sekelskiftet knöt sig föreningarna allt närmare till den officiella tyska representationen i Stockholm, den tyska legationen, en tendens som ytterligare förstärktes under första världskriget. De tyska föreningsverksamhet påverkades inte nämnvärt negativt av krigsslutet 1918, men nog av de ekonomiska kriserna under början av 1920-talet och efter Wall Street kraschen 1929.

En uppblooming inom föreningsvärlden är synlig under slutet av 1920-talet och under början av Hitlers maktperiod, perioder av ekonomisk och nationell uppgång i Tyskland. Samarbetet mellan föreningarna ökade även under perioden 1925–1933. Under den perioden grundade man även en gemensam paraplyorganisation för de tyska föreningarna i Stockholm, vars ledning därefter representerade hela det tyska samfundet. Därtill uppkom två nya stora föreningar, en kulturförening och en sportförening. Vardera framförde redan före 1933 de nya politiska strömningarna från Tyskland. De flesta medlemmarna av det tyska samfundet som var ytterst konservativt och tysk-nationellt inriktat var egentligen relativt positivt inställda till förändringarna i Tyskland 1933.

År 1933 grundades en liten men aktiv NSDAP-ortsgrupp i Stockholm med goda kontakter till hemlandet och till partiets utrikesorganisation. Ortsgruppen eftersträvade en likriktning av den tyska föreningsverksamheten i Stockholm. och drev tillsammans med det tyska sändebudet frågan kring en helt ny paraplyorganisation i nationalsocialistisk anda. Likriktningen av den tyska föreningsvärlden i Stockholm fullbordades 1936 i och med att de flesta tyska föreningarna i Stockholm, med undantag av kyrkans välgörenhetsföreningar och *Deutscher Hilfsverein*, hade anslutit sig till den nya nationalsocialistiskt likriktade paraplyorganisationen, *Deutsche Kolonie*.

NSDAP:s försök att likrikta den tyska föreningsverksamheten i Stockholm, den starka propagandaverksamheten och konflikter med den tyska St. Gertruds församlingen i Stockholm väckte emellertid en opposition inom den tyska samfundet. Orsaken till att motsåndet från oppositionen inte slog igenom, låg däri att grundarna av den nya paraplyorganisationen lät de gamla tyska föreningarna fortsätta verka, att de nya ledarna handplockades från de gamla föreningarna och att delar av det tyska samfundet i Stockholm med sin tysk-nationella bakgrund åtminstone till en början välkomnade den nya regimen. Oppositionen uppmärksammades emellertid av den svenska polisen, vilket ledde till att regeringen hösten 1935 beslöt att inte bevilja fortsatt uppehållstillstånd till tre av NSDAP:s främsta ledare.

Förhållandet mellan Tyskland och Sverige som tidigare hade varit mycket gott kylades ned efter utvisningarna. Alla tankar på en fullständig likriktning och centralisation av föreningsverksamheten lades på is och NSDAP tvingades fortsätta

sin verksamhet under slutnare former. Partiet försökte därefter klart undvika alltför stora konfrontationer under slutet av 1930-talet och föreningsverksamheten hölls därmed ganska konstant under perioden fram till andra världskriget.

Noter

- * Artikeln baserar sig på material som samlats in för en kommande avhandling om den politiska och kulturella verksamheten inom de tyska föreningarna i Helsingfors och Stockholm 1918–1945.
- 1 De tyska emigrantföreningarna har behandlats utförligt i H. Müssner, *Exil in Schweden. Politische und kulturelle Emigration nach 1933*, München 1974 och J. Peters, *Exilland Schweden. Deutsche und schwedische Antifaschisten 1933–1945*, Berlin 1984.
 - 2 I. Bohn, *Zwischen Anpassung und Verweigerung. Die deutsche St. Gertruds Gemeinde in Stockholm zur Zeit des Nationalsozialismus*, Frankfurt am Main 1997. Se även recension av A. Forsén i i Historisk Tidskrift för Finland 2000/2.
 - 3 Telefonintervju med den nuvarande ordföranden för Deutsche Gesellschaft, H–A. Ehrhardt 2.12.1999 samt med ordförande för Deutscher Hülfsverein T. von Ahlefeld 3.12.1999. Till de ännu existerande tyska föreningarna som här behandlas hör främst Deutsche Gesellschaft, Deutscher Hülfsverein, Deutsche Vereinigung samt några föreningar inom St. Gertruds församling.
 - 4 M. Tamsen, *Die Deutsche Gesellschaft in Stockholm. Gedenkschrift des 75-jährigen Stiftungsfestes am 15. November 1937*, Stockholm 1937. *Gedenkschrift zum hundertjährigen Bestehen der Deutschen Gesellschaft zu Stocholm. 1862–1962*, Stockholm 1962. *Bericht über die Feier des 50-jährigen Bestehens des Deutschen Hülfsvereins am 22.3.26*, Stockholm 1926. För de två sistnämnda finns ingen författare angiven.
 - 5 Observera benämningen av Tyskland redan år 1841. För originaltexten se Svensk Författnings-Samling, Nr. 10, 23.4.1841.
 - 6 Carlsson-Rosén, *Svensk historia 2. Tiden efter 1718*, Stockholm 1970, 471.
 - 7 *Det mångkulturella Sverige. En handbok om etniska grupper och minoriteter*. Red av I. Svanberg och H. Runblom, II upplagan, Värnamo 1990, 454–458.
 - 8 Tamsen 1937, 8. *Gedenkschrift zum...*1962, 10.
 - 9 *Gedenkschrift zum...*1962, 7–9.
 - 10 *Gedenkschrift zum...*1962, 12.
 - 11 Tamsen 1937, passim och *Gedenkschrift zum...* 1962, 13.
 - 12 BA-Koblenz, R 57/neu/Schweden/42, Deutscher Frauenbund. *Deutsches Gemeindeblatt* 1.10. 1928, 9.
 - 13 *Bericht über...* 1926, 4.
 - 14 *Gedenkschrift zum...*1962, 8.
 - 15 1932 var ca 40% av församlingens medlemmar anställda och tjänstemän, ca 30 % köpmän, bara någon procent arbetare, medan ca 30% var änkor, studenter, pensionärer eller tjänstefolk. Se Bohn 1997, 41 och 44.

- 16 "Das 50-jährige Jubiläum unseres Schutzvereins", *Deutsches Gemeindeblatt* 1.10.1927, 4–5.
- 17 E. Schieche, *400 Jahre Deutsche St. Gertruds Gemeinde in Stockholm 1571–1971*. Stockholm 1971, 47–50.
- 18 St. Gertruds församling, Satzungen des Diakonissenvereins, Stockholm 1909. BA-Koblenz, R 57/neu/Schweden/47, Satzungen des Vereins für die Ferienkolonie der Deutschen Gemeinde in Stockholm.
- 19 Schieche 1971, 47–50.
- 20 BA-Koblenz, R 57/neu/Schweden/39, Deutscher Gesangverein Frohsinn och konsertmeddelanden i *Deutsches Gemeindeblatt* 1925–1932, passim.
- 21 BA-Koblenz, R 57/neu/Schweden/26, Deutsche Vereinigung.
- 22 Telefonintervju med den nuvarande ordföranden för Deutsche Gesellschaft i Stockholm H.-A. Ehrhardt 2.12.1999.
- 23 BA-Koblenz, R 57/neu/Schweden/32, Deutscher Verein Eintracht och 34, Allgemeiner Deutscher Verein.
- 24 *Gedenkschrift zum...* 1962, 13 och 20.
- 25 Tamsen 1937 och *Gedenkschrift zum...* 1962, passim.
- 26 Tamsen 1937, 22. BA-Koblenz, R 57/neu/42, Deutscher Frauenbund samt *Bericht über ...* 1926, 5–7.
- 27 En annan dylik organisation var Deutscher Schutzbund. För mera information om de olika organisationerna se E. Ritter, *Das Deutsche Auslandsinstitut 1917–1945*. Wiesbaden 1976.
- 28 Före detta talade man allmänt enbart om *Auslandsdeutsche*.
- 29 Tamsen 1937, 46–47. *Bericht über ...* 1926, 7.
- 30 Drottning Victoria var beskyddare för den efter 1925 årligen återkommande basaren till förmån för välgörenhetsverksamheten inom kyrkans regi och för Nähverein. Bohn 1997, 34. Hon var även beskyddare för Deutscher Frauenbund. BA-Koblenz, R 57/neu/42, Frauenbund. För Victorias understöd av föreningsverksamheten under kriget se *Gedenkschrift zum...* 1962, 17.
- 31 Tamsen 1937, 46–47 och *Gedenkschrift zum...* 1962, 23.
- 32 BA-Koblenz, R 57/neu/Schweden/42, Deutscher Frauenbund.
- 33 *Bericht über...* 1926.
- 34 *Deutsches Gemeindeblatt* 1925–1939, Schieche 1971, 48–49.
- 35 BA-Koblenz, R 57/neu/26, Deutsche Vereinigung.
- 36 Tamsen 1937, 25. *Gedenkschrift zum...* 1962, 18, 21. *Deutsches Gemeindeblatt* 1.10.1928, 6
- 37 R. Nadolny, *Mein Beitrag. Erinnerungen eines Botschafters des Deutschen Reiches*. Köln 1985, 156. *Gedenkschrift zum...* 1962, 19–20.
- 38 PA, Deutsche Gesandtschaft Stockholm, 235 Bd 1, legationens sändebud Rosenberg till AA 25.2.1925.
- 39 För en närmare beskrivning av festligheterna se den tyske kyrkoherden Emil Ohlys referat av händelserna i *Deutsches Gemeindeblatt* 1925–1933.
- 40 *Deutsches Gemeindeblatt* 1925, 41–42 och 1926–1927, 34–35 samt 1932–1933, 34–35.
- 41 BA-Koblenz, R 57/neu/Schweden/35, årsberättelse 1926–1927.
- 42 BA-Koblenz, R 57/neu/Schweden/35, årsberättelser 1926–1932.
- 43 *Deutsches Gemeindeblatt* 1.11.1927, 4–5.

- 44 St. Gertruds församling i Stockholm, Satzungen des Diakonissenvereins innerhalb der Deutschen Gemeinde und Colonie in Stockholm 1909, tillägg från 1927.
- 45 *Deutsches Gemeindeblatt* 1925–1933, årliga redovisningar av intäkterna från basaren.
- 46 En liknande utveckling finns t. ex. i Finland där det bildas det en paraplyorganisation för de tyska föreningarna redan år 1927.
- 47 Dylrika tankegångar hade enligt Jacobsen BdA redan före 1933. H.-A. Jacobsen, *Nationalsozialistische Außenpolitik* 1933–1938. Frankfurt am Main/Berlin 1968, 495.
- 48 För information om Der Ausschuß der deutschen Vereine se *Gedenkschrift zum ...* 1962 och Tamsen 1937.
- 49 För Ohly se Bohn 1997, passim.
- 50 Bohn 1997, 153. Jfr BA-Berlin, NS 9/272, Übersicht über die Deutsche Kolonie Stockholm und die Vorgänge darin seit der Machtübernahme och RA, UD 1920 års dossiersystem, HP 1041, nationalsocialistisk propaganda 1935–15.3. 1936, PM Setterwall till statsrådet Engberg 16.11.1935.
- 51 Ohly uppfattades sist och slutligen både av den tyska legationen och av NSDAP-ortsgruppens ledare i Stockholm, Heinz Bartels, som negativt inställd till nationalsocialismen. Flaggstriden, Ohlys kommentarer i samband med de årliga mötena mellan de tyska kyrkoherdarna i Norden och hans attityder gentemot likriktningsförsök av det tyska samfundet talar även sitt tydliga språk. För en liknande uppfattning som denna artikels författare se även H. Lööw, Der institutionelle und organisierte Widerstand gegen die Flüchtlinge in Schweden 1933–1945 i H.-U. Petersen, *Hitlerflüchtlinge im Norden: Asyl und politische Exil 1933–1945*, Kiel 1991, 139. Bohn tolkar Ohlys konservativt-nationalistiska attityder som tydliga tecken på nationalsocialistiskt ideologiskt tänkande följande tankegången att den som inte förhåller sig direkt emot, den är klart för.
- 52 Riksarkivet (RA), Utrikesdepartementet (UD), 1920 års dossiersystem, HP 1041 Nationalsocialistisk propaganda 1939–juni 1946, PM om Däumichen 20.9.1947 av G. Ohlsson. Bohn 1997, 32.
- 53 BA-Koblenz, RA 57/neu/35, årsberättelsen för Deutsch-kulturelle Vereinigung 1931–1932 där det ekonomiska tillståndet, den politiska situationen och Kreugerskandalen nämns som orsak till medlemmarnas inaktivitet.
- 54 *Gedenkschrift zum...* 1962, 23. BA-Koblenz, R 57/neu/35, Deutsch-kulturelle Vereinigung, Bericht 1932–1933.
- 55 Se bl.a. S. Oredsson, *Lunds universitet under andra världskriget. Motsättningar, debatter och hjälpsatsar*. Lunds universitetshistoriska sällskap. Årsbok 1996, Malmö 1996.
- 56 För de svenska nationalsocialistiska rörelserna se bl. a H. Lööw, *Hakkorset och Wasakarven. En studie i nationalsocialismens i Sverige 1924–1950*, Göteborg 1990. K.N.A. Nilsson, *Svensk överklassnazism 1930–1945*, Stockholm 1996. E. Wärenstam, *Fascismen och nazismen i Sverige 1920–1940*. 1970 samt Å. Thulstrup, *Med lock och pock. Tyska försök att påverka svensk opinion 1933–45*, Stockholm 1962.
- 57 H.-A. Jacobsen 1968, 94. Jfr BA-Berlin, NS 9/ 259, Generalbericht der Abteilung für Deutsche im Ausland daterad 16.9.1932 som talar om 50 medlemmar.
- 58 RA, UD, 1920 års dossiersystem, HP 1042 Nazisterna, Översikt över nationalsocialismens i Sverige utveckling och verksamhet från den 1 januari 1935. Se även H. Bartels brev till G.

ANNETTE FORSÉN

- Svane 26.6.1933 om stödpunktens program. BA-Berlin, NS 9/271, Organisation und Tätigkeit der Landesgruppe Schweden. Det föreligger vissa oklarheter huruvida den första avdelningen i Stockholm verkligen var en stödpunkt eller endast en cell. Tidpunkten torde emellertid vara sommaren 1933 och inte hösten 1933 som Bohn felaktigt anger tiden till. Se Bohn 1997, 125. I Helsingfors grundades det en stödpunkt 1932 och i Köpenhamn 1931. Jacobsen 1968, 650–652.
- 59 RA, UD, 1920 års dossiersystem, HP 1042 Nazisterna, PM 5.7.1933 angående H. Bartels.
- 60 BA-Berlin, NS 9/259, Sonderbericht der Unterabteilungen 16.9.1932
- 61 Jacobsen 1968, 650, 661.
- 62 RA, UD, 1920 års dossiersystem, HP 1042 Nazisterna, PM 5.7.1933 angående H. Bartels samt PM 28.5.1933.
- 63 RA, UD, 1920 års dossiersystem, HP 1041, Nationalsocialistisk propaganda II, PM till överståthållaren av Zetterqvist 19.3.1936.
- 64 BA-Berlin, NS 9/272, Verzeichnis an die Deutsche Gesandtschaft in Stockholm 10.5.1935.
- 65 För ortsgruppens egna uppgifter om medlemsantalet se BA-Berlin, NS 9/273, Bericht Stengel an AO 4.4.1937. För utlandsorganisationens uppgifter se Jacobsen 1968, 661.
- 66 Olika polisrapporter i RA, UD, 1920 års dossiersystem, HP 1041 och 1042 samt Allmänna säkerhetstjänsten, 4:e övervakningsområdet.
- 67 Den svenska polisen rapporterade 1934 att NSDAP hade 80 medlemmar, men 200 aspiranter. RA, Allmänna säkerhetstjänsten, 4: e övervakningsområdet, månadsrapport 27.8–15.9.1934.
- 68 RA, UD, 1920 års dossiersystem, HP 1041, Nationalsocialistisk propaganda, PM 18.2.1938 av kriminalpolisen till byråchef M. Hallenborg på utrikesministeriet.
- 69 RA, Allmänna säkerhetstjänsten, 4: e övervakningsområdet, 10, Översikt över nationalsocialismen i Sverige 1935, 68–69.
- 70 RA, UD, 1920 års dossiersystem, HP 1041, Nationalsocialistisk propaganda 16 mars 1936–maj 1939, PM till överståthållaren för Stockholm av tredje polisintendenten Zetterqvist 19.3.1936.
- 71 Jacobsen 1968, 625–632.
- 72 Nadolny 1985, 155.
- 73 H. -J. Döschel, *Das Auswärtige Amt im Dritten Reich. Diplomatie im Schatten der „Endlösung“*, Berlin 1987, 59–61. Jfr även M. zu Wieds memoarer, *En fläkt från det förgångna*, Vällingby 1981.
- 74 *Deutsches Gemeindeblatt*, Februar och März 1933.
- 75 Uppgifterna om Stengel är hämtade från BA-Berlin, NSDAP-Personalakte Stengel samt RA, UD, 1920 års dossiersystem, HP 1042, Nazisterna, Bihang III, Rapport 5.5.1936 om Stengel. Se även *Deutscher Sport-Club*, Nr 1. Feb. 1934.
- 76 Satzungen des Deutschen Sport-Clubs, Stockholm. 2. 2. 1934 i *Deutscher Sport-Club*, Nr 1, Feb. 1934.
- 77 RA, Allmänna säkerhetstjänsten, 4: e övervakningsområdet, 10, Översikt över nationalsocialismen i Sverige 1935, 69.
- 78 BA-Koblenz, R 57/neu/Schweden/7.

- 79 RA, UD, 1920 års dossiersystem, HP 1041, Nationalsocialistisk propaganda 1935–mars 1936, Deutsch-kulturelle Vereinigung, Bericht über das Vereinsjahr 1933–1934, 28.4 Jahreshauptversammlung.
- 80 BA-Koblenz, R 57/neu/35, Deutsch-kulturelle Vereinigung, Jahresbericht 1932–1933.
- 81 RA, UD, 1920 års dossiersystem, HP 1041, Nationalsocialistisk propaganda 1935–15 mars 1936, Grütters redogörelse om sin verksamhet 18.12.1935. HP 1042 Nazisterna, Översikt över nationalsocialismens i Sverige utveckling och verksamhet från den 1 januari 1935.
- 82 Aufdruck in dem Auslands-Ausweis der NSDAP Mitglieder, Was du als Nationalsozialist im Ausland zu beachten hast.
- 83 Jfr Lööv 1990. Lööv har inte hittat några belägg för kontakter mellan NSDAP och de svenska nazistiska rörelserna.
- 84 Brev av Bartels till G. Svane 26. 6.1933 där Bartels säger att NSDAP-stödunkten inte får ha kontakt med svenska nationalsocialister, men att Svane kan få inbjudan till tillställningar som svensk medborgare med tysk härstamning. BA-Berlin, NS 9/ 271, Organisation und Tätigkeit der Landesgruppe Schweden. Se även RA, UD, 1920 års dossiersystem, 1042 Nazisterna, Översikt över nationalsocialismens i Sverige utveckling och verksamhet från den 1 januari 1935, PM 8.7.1934 gällande HJ och BDM och PM 5.7.1933 gällande H. Bartels.
- 85 RA, UD, 1920 års dossiersystem, HP 1041, Nationalsocialistisk propaganda 1935–15 mars 1936, PM daterat 25.7.1935 och PM 10.2.1936 gällande tyska medborgaren Ernst Umbreit.
- 86 RA, UD, 1920 års dossiersystem, HP 1041, Nationalsocialistisk propaganda 1935–15 mars 1936. PM från utrikesdepartementet daterat 1.8.1935.
- 87 RA, UD, 1920 års dossiersystem, HP 1041, Nationalsocialistisk propaganda 1935–15 mars 1936, brev av Hans Urbans 24.2.1936.
- 88 BA-Berlin, NS 9/272, Übersicht über die Deutsche Kolonie Stockholm und die Vorgänge darin seit der Machtübernahme. Odaterat och utan underskrift. Innehållet tyder på att översikten är skriven i slutet av 1935 eller början av 1936. Författarens sätt att beskriva händelserna i vi form samt innehållet tyder på Bartels eller Stengels penna. Jfr även med *Deutscher Sport-Club Stockholm*, 2 Jg, Februar 1935. För arbetsgemenskapens tillställningar se *Mitteilungen für die Deutsche Kolonie 1935*, Sondernummer, 13. 5. och Mai-Programm.
- 89 RA, UD, 1920 års dossiersystem, HP 1041, Nationalsocialistisk propaganda 16.3.1936–maj 1939, Bihang II, Översikt över nationalsocialismens i Sverige utveckling och verksamhet från den 1 januari 1935.
- 90 RA, UD, 1920 års dossiersystem, HP 1042 Nazisterna, Översikt över nationalsocialismens i Sverige utveckling och verksamhet från den 1 januari 1935.
- 91 BA-Berlin, NS 9/272, Übersicht über die Deutsche Kolonie Stockholm und die Vorgänge darin seit der Machtübernahme.
- 92 RA, UD, 1920 års dossiersystem, HP 1042 Nazisterna, Satzungen der Deutschen Kolonie in Stockholm från den 13.12.1935.
- 93 RA, UD, 1920 års dossiersystem, HP 1041, Nationalsocialistisk propaganda II, 16.3. 1936–maj 1939, PM till överståthållaren i Stockholm av tredje polisintendent Zetterberg 19.3.1936.

ANNETTE FORSÉN

- 94 Jfr situationen i Helsingfors där de gamla föreningarna förväntades upplösa sig, vilket ledde till stora konflikter. I Helsingfors stannade på grund av detta flera föreningar utanför den nybildade Deutsche Kolonie. A. Forsén, "I Hitlers grepp?", *Historisk Tidskrift* för Finland 3/1999, 274–310. För övriga länder se Jacobsen 1968, passim.
- 95 BA-Berlin, NS 9/272, brev Bartels till NSDAP:s Auslandsorganisation 14.6.1935.
- 96 BA-Berlin, NS 9/272, Übersicht über die Deutsche Kolonie Stockholm und die Vorgänge darin seit der Machtübernahme. Se även svensk polisrapport 16.8–15.9.1934 där det konstateras att Stahlhelm inte drar jämt med NSDAP. RA, Allmänna säkerhetstjänsten, 4:e övervakningsområdet, översikt över nationalsocialismen i Sverige 1935, s. 83.
- 97 *Deutsches Gemeindeblatt*, Februar 1934, Februar 1935. RA, UD, HP 1042 Nazisterna, Översikt över nationalsocialismens i Sverige utveckling och verksamhet från den 1 januari 1935.
- 98 RA, UD, 1920 års dossiersystem, HP 1042 Nazisterna, PM 27.1.1936.
- 99 RA, UD, HP 1042 Nazisterna, Översikt över nationalsocialismens i Sverige utveckling och verksamhet från den 1 januari 1935.
- 100 *Social-Demokraten* 5.2.1936.
- 101 Frohsinn förekommer emellertid först efter 1938 i den tyska kolonins tidning *Der Deutsche in Schweden*.
- 102 BA-Berlin, NS 9/272, Übersicht über die Deutsche Kolonie Stockholm und die Vorgänge darin seit der Machtübernahme.
- 103 RA, UD, 1920 års dossiersystem, HP 1042 Nazisterna, PM av Zetterqvist 1936.
- 104 RA, UD, 1920 års dossiersystem, HP 1041, Nationalsocialistisk propaganda 16 mars 1936–maj 1939, PM till överståthållaren i Stockholm av tredje polisintendent Zetterqvist 19.3.1936. Allmän säkerhetstjänst, 4: e övervakningsområdet, 10, Översikt över nationalsocialismen i Sverige 1935, 77–79.
- 105 För mera information kring detta se RA, UD, 1920 års dossiersystem, HP 1041 och 1042.
- 106 RA, UD, 1920 års dossiersystem, HP 1042 Nazisterna, PM 5.8.1936 angående bland annat Stengel.
- 107 BA- Koblenz, R 57, 1 /854, Verhältnis der Deutschen in Schweden zu den anderen Ausländergruppen und zum Schwedentum 13.4.1940.
- 108 Se *Der Deutsche in Schweden 1935–1939* för mera information om programmet.
- 109 RA, UD, 1920 års dossiersystem, HP 1041, Nationalsocialistisk propaganda, PM 10.2.1936.
- 110 För information om von Euler se Bohn 1997, 129.